

քո Փրկիչդ Գէթսեմանէումն աղօթք արաւ թէ՛ «Հայր, ոչ թէ իմ, այլ քո կամքդ լինի»: Երանի քեզ, հիթէ որ քո հաւատդ, սէրդ ու յոյսդ սրտիցդ չես հանել: Ամեն մի մարդու, որ համբերել է մինչեւ վերջն, իւր ունեցած հաստատ հաւատը չկորցնելով իւր Ստեղծողի վրայ, մեր երկնաւոր Տէրը պոսակել է յաղթութեան այն սուրբ պսակովն, որ Յիսուս իւր ճշմարիտ աշակերտներին խոստացել է: Մարդուս սրտից թո՛ղ արիւն գնայ, աչքիցն հեղեղի պէս արտասուէ թափի — ո՛վ ինչ կարող է ասել, ո՛վ կարող է մեղադրել Նրան — ինչու որ կորցրած բաղդաւորութեան վրայ մեր տրամելը մարդութիւնից դուրս բան չէ. — բայց քաջասիրտ մարդն իւր մահուան անկողինքի մէջ էլ չի ընկճուիլ, ինքն իրան չի կորցնիլ: Նրա սիրտը չի կոտորուիլ, չի թուլանալ, երբ որ, իւր քաջած ցաւերից տանջուելու միջոցին, մահուան սատուիկ վախն էլ վրան գայ: Նա գիտէ, որ իւր Փրկիչը կենդանի է. գիտէ, որ Աստուած սիրողների համար ամեն բան բարի է, և թէ՛ սարսափ բերող ցաւերի գիշերն անց կենալուց յետոյ, մի յաւիտենական ու երջանիկ առաւօտ պիտի լուսանայ,

(Թարգմ.) Գ. Ե. Ա.

Ինչպիսիք են Արեւելոյս ճիւղերը:

Ինտիկան է քաղաքակրթութեան մէջ յետ մնացած ազգերին հետեւող վիճակի մէջ գտնուիլը: Այս գիրքը բռնում են ամեն այն ազգերն, որոնք սթափելով տգիտութեան խորը քնից սկսում են կեանքի ամեն ճիւղերին վերաբերեալ ձեւերն ընդօրինակել աւելի քաղաքակրթուած և լուսաւորեալ ազգերից: Այս է վիճակն անխտիր թէ մեծ և թէ փոքր, թէ քաղաքակաշապէս անկախ և թէ մանաւանդ հպատակ ազգերի, որոնք մարդկութեան քաղաքակիրթ և լուսաւորեալ մասից յետ են մնացած մտաւոր զարգացման կողմանէ: Ձգտումն ազնիւ է. քանի որ նա վերաբերում է ձգտողների թէ տնտեսական, թէ մտաւոր և թէ բարոյական կատարելագործութեան, և այդ

ձգտումն աւելի մեծ է լինում և առանց ընտրողութեան այն
 ազգերի մէջ, որոնք իրանց ընդունակութեամբ և վառ երեւա-
 կայութեամբ աւելի յափշտակուող են լինում և կամ չունին
 իրանց ձգտումները չափաւորող ղեկավարներ, որոնք երբէմն
 իրանք ևս իրանց անհեռատեսութեամբ և կոյր հեռեւորու-
 թեամբ օտարաց, աւելի ևս դէպի անդունդ են առաջնորդում
 խեղճ, բայց դէպի մոռաւոր և մարդավայել կեանք եռանդով
 ձգտող ազգակիցներին: Այդպիսի ազգերի ղեկավարներն ոչ
 թէ միայն այն ազգերի կեանքն պիտի հետազօտեն և ուսում-
 նասիրեն, որոնց հետեւել են ձգտում, այլ նախ հիմնապէս
 պէտք է ուսումնասիրեն իրանց ազգի կեանքն և գտնեն նորա
 կեանքի մէջ այն գլխաւոր խնդիրներն, որոնք բարեփոխութեան
 կարօտ են, և ոչ թէ աշխատեն խախտելու նորա բոլոր կենսա-
 կան տարրերն և ջանան նրան մի օտար ազգի կեանքով ապրեց-
 նել, որ դէպի ազգի կորուստը միայն կառաջնորդէ և նորա գո-
 յութեան կսպառնայ: Այս նկատողութիւնն ոչ միայն մեր ազ-
 գային ղեկավարներից շատերին յարմար է, այլ և մեզնից շատ
 մեծ, զօրեղ և անկախ ազգի՝ Ռուսաց ազգային ղեկավարներից
 շատերն էլ, որոնք մոլեռանդութեամբ կուրօրէն հետեւում են
 արեւմտեան եւրոպական ազգերին, փոխառնելով նրանցից ամեն
 ինչ անխորի. ուստի և ենթարկուում են աւելի խոհեմների
 և հեռատեսների արդար դատապարտութեան: Այս վնասակար
 կոյր հեռեւորութիւնն օտարաց ոչ միայն ազգի տնտեսական,
 քաղաքական, հասարակական, ընտանեկան, մոռաւոր ու բարո-
 յական կեանքի մէջ բարեփոխութիւն մտցնել ջանում է, այլ
 և եկեղեցու, ազգի կրօնական կեանքի մէջ, կրօնական հայե-
 ցութեան մէջ, որոնք արեւմուտքի քաթոլիկներն ու բողոքա-
 կաններն իսկապէս արեւելեան հին քրիստոնեայ եկեղեցիներից
 պիտի ուսանէին և իրանց եկեղեցական կեանքը համեմատ նո-
 ցա վարդապետութեանց և աւանդութեանց բարեփոխէին,
 քանի որ մի քրիստոնեայ եկեղեցւոյ բարեփոխութեան և բարե-
 կարգութեան հիմքը պիտի լինին առաքելաբարող վարդապե-
 տութիւնք և այն աւանդութիւնք, որոնք առաքելոց և սոցա

յաջորդ սուրբ հարց ժամանակներից պահպանած են հին քրիստոնեայ առաքելական եկեղեցիներում, որոնցից է և հայ եկեղեցին, որ քրիստոնէութեան նախնական ժամանակներում կատարուած իւր կազմակերպութիւնը—գաւառական վարդապետութեամբ և աւանդութիւններով—գրեթէ անփոփոխ պահպանած է մինչև ցայժմ, ըստ օրինակի նախկին քրիստոնէից, միշտ հալածանաց և տանջանաց բոլի մէջ գտուելով ցայսօր ժամանակի: Բայց դժբաղբաբար այդ կոյր ձգտումն դէպի օտարասիրութիւն, այնքան փակել է մեր աչքերն, որ մենք մեր զուտ ոսկին օտարի արծաթի ու պղնձի վերայ փոխելը անգամ յառաջագիմուծիւն և անհրաժեշտ կարեւորութիւն համարելով, կազմել ենք մեր մէջ հայ քաթոլիկ, հայ բողոքական և այլ կրօնական հասարակութիւնք: Այս մեր հայեցողածքի հաստատութեան համար աւելի յարմար ենք տեսնում մի բողոքականի գրուածքներից քաղուածօրէն հաղորդել նորա հայեցողածքները թէ արեւելեան եկեղեցեաց և թէ բողոքական եկեղեցու վարդապետութեանց ու աւանդութեանց վերայ, որոնք համեմատելով միմեանց հետ գտնում է առաջինները գերազանց և համաձայն առաքելական քարոզութեանց: Այդ ջերմեռանդ բողոքականն, որ երկու տարի առաջ վախճանեցաւ, իբրև հարազատ զաւակ իւր եկեղեցու, 18 տարի Ռուսաստանում ապրելով ուսումնասիրել է արեւելեան եկեղեցիք, առաւելապէս յունականն, և համեմատելով նրանց բողոքականի հետ, գտնում է վերջինին վարդապետութիւնն ու ծէսերը շատ և շատ հեռու առաքելոց քարոզութիւններից և քրիստոնեայ նախնական եկեղեցիների ծէսերից, թէև նորա՝ բողոքական եկեղեցւոյ հիմնադիրները բաժանուելով քաթոլիկ եկեղեցուց, իբրև թէ ցանկացել են մերձենալ նախկին Կաթոլիկ քրիստոնէութեան և իրանց եկեղեցին ձևակերպել նախնական առաքելական եկեղեցեաց կազմակերպութեամբ, ըստ ամենայն մասանց: Այս բողոքականը, հմուտ իւր եկեղեցու աստուածաբանութեան և պատմութեան, քաջ ուսումնասիրած լինելով և արեւելեան յունական եկեղեցին, կազմեց

իւր երկասիրութիւնն, որ կոչուում է «Բողոքական հայեցակէտ, Մի բողոքականի խորհրդածութիւնք» Protestantische (Standpunct. Bedenken eines Protestanten) որ գերմաներէն լեզուով հրատարակուեցաւ Բերլինում 1870 թ. և ռսերէն թարգմանութիւնը Ռիգայում անցեալ 1889 ամի, թարգմանիչն է ռուս աւագ քահանայ Տ. Սերեդինսկին։ Այս երկասիրութիւնը կազմած է վեց գլուխներից, որոնց առաջինը իբրեւ նախերգանք է և բովանդակում է խորհրդածութիւններ եկեղեցեաց բաժանման և Գերմանիայի կրօնական յեղափոխութեան մասին (Լուտեր)։ Յարգելի հեղինակի հայեցուածքով Հռովմն է երկուսի պատճառն էլ։ «Հռովմից ծագեցաւ բաժանումն (եկեղեցեաց)։ Հռովմի եպիսկոպոսների ոչ թէ իրանց միայն պատիւ սեպականելուց, այլ և Քրիստոսի եկեղեցու մէջ դատաւորի դեր ստանձնել ու ձգտումից յառաջ եկաւ բաժանումն։ Եթէ Հռովմի եպիսկոպոսներն, ասումէ հեղինակը, չփրկէին գոռոզութեամբ և իշխանասիրութեամբ, որքան օգուտ նորա կրեւրէին Քրիստոսի Ս. եկեղեցուն, որչափ շնորհաբեր կլինէին նորա դօրա համար։ Նորա իբրեւ քերուրէք կարող էին պաշտպանել եկեղեցու իրաւունքները պետական իշխանութեան դէմ և պահպանել նրանց յեղափոխութիւններից և անպատեհ միջամտութիւններից»։ «Բայց պապականութիւնը միանգամ սխալ ճանապարհի վերայ կանգնած, առաջ գնաց այդ ճանապարհով» — և առաջացրեց դիմադրութիւն, մտքերի մեծ յուզումն — կրօնական յեղափոխութիւնը։ Սա մարդոց մէջ եկեղեցւոյ վերածնութեան յոյս զարթեցրեց։ Հեղինակը հարցնում է. «Բայց յեղափոխութիւնը կատարե՞ց արդեօք մարդոց ականալութիւնքը, հասցրե՞ց արդեօք Քրիստոսի եկեղեցին իւր նախնական պարզութեան»։ Թէև բողոքականութիւնն և ծանրութեամբ ձգտում է հաստատելու այս, բայց անկողմնասէր և բարեխիղճ հետազոտութիւնք քրիստոնէական հնութեանց այլ եզրակացութեանց են հասցնում և ցոյց են տալիս էական տարբերութիւնք բողոքական և նախնական քրիստոնէական եկեղեցեաց մէջ։ Իրաւ է հեղինակն, իբրեւ հարազատ բողոքական, ընդու-

նուժ է որ բողոքականութիւնը թէ՛ և մեծ բարիքներ է տուել մարդկութեան (?) շայց միեւնոյն ժամանակ խոստովանում է, որ այն մարդն ևս (Լուտեր), որ բարեխղճաբար հանդէս է բերում ճշմարտութիւնը և աշխատում է նրան կեանքի մէջ իրագործել, կարող է գործել սխալներ, որոնք վերաբերելի են ոչ թէ նոյն իսկ ճշմարտութեան, այլ մարդկային կարճատեսութեան և կրից: «Եւ որ Լուտերի յեղափոխութեան գործն էլ մարդկային անկարողութեան այդպիսի հետեւանքներից ազատ չմնաց, որ ընտրած միջոցները համապատասխան չէին բարի դիտաւորութեանց՝ և որ մարդկային կիրքը յաճախ սահմանն անցած է» — այս ոչ մի անկողմնասէր մահկանացու չէ կարող չխոստովանիլ, ասում է հեղինակը: Բայց այստեղ էլ յանցանքը Հռովմինն է, որ չկամեցաւ բաւարարութիւն տալ ազգերի յուզուած հոգեւոր պահանջներին և «ուղղեց յեղափոխութիւնն այնպիսի ճանապարհներով, որոնք շեղուելով օրինաւոր ընթացքից, պէտք է չհասցնէին ճշմարիտ և արդար նպատակին»: Յարգելի հեղինակի կարծիքով եկեղեցական յեղափոխութիւնը կարող էր կատարուել կամ ընդհանրական ժողովով և կամ Աստուծոյ առաքած, Հոգւով Սրբով ներշնչուած մարգարէական և առաքելական զօրութեամբ գործող անձանց միջնորդութեամբ, Բայց ընդհանրական և այն ազատ ընդհանրական ժողով կաթոլիկ եկեղեցում անհրեակայելի էր, որովհետեւ ժողովական հեղինակութիւնը վաղուց ոչնչացրած էր նորա մէջ. պապերն էին ամեն հեղինակութիւն իրանց սեպհականել. չկային և այնպիսի անձինք, որոնց մարգարէական և առաքելական կոչումն վկայած լինէր. որովհետեւ եկեղեցական յեղափոխութեան գլուխ անցած էին լսկ բարեպաշտ և ընդունակ մահկանացու միայն: Սոքա, անսնելով որ Հռովմը քրիստոնէական աւանդութիւնքը ի չարը գործ դրած էր, փոխանակ իրանց աչքը արեւելք դարձնելու. ուստի ծագած էր քրիստոնէութիւնը և ուր կային նախնական կերպարանքը պահպանած քրիստոնեայ եկեղեցիք, նախապաշարմունքով լի սոցա մասին. որ Հռովմից ժառանգած էին, իրանց մարդկային

մտքով վճռեցին խնդիրը, մերժելով ամեն քրիստոնէական աւանդութիւն և ընդունելով նորակազմ բողոքական եկեղեցու վարդապետութեան և կազմակերպութեան համար իբրև հիմն միայն Սուրբ Գիրքը, որոյ հետեանքն եղաւ ապագայում, որ այդ նորահիմն եկեղեցին տակաւ առ տակաւ սկսաւ լուծուիլ և բաժանուիլ իւր մէջ, որովհետև, ինչպէս և յարգելի հեղինակն ասում է, քրիստոնէական եկեղեցի, հիմնած միայն սուրբ Գրոց վերայ առանց աւանդութեանց, աներևակայելի է։ Այսքանը իբրև նախերգանք կազմում է յարգելի հեղինակի երկասիրութեան առաջին գլուխը կրում է։ Ս. Գրք, որ և անհրաժեշտ է, վերնագիրը։

Այստեղ նա նախապէս յայտնելով, որ իբրև քրիստոնեայ կատարելապէս պաշտում է Աստուծոյ խօսքը, միայն կամենում է գտնել «Կանոնաւոր խորհրդայն յարաբերութիւնը Ս. Գրոց և Եկեղեցւոյ մէջ», հեղինակն ապացուցանում է, որ քրիստոնէական եկեղեցին հիմնուած է ոչ թէ Գրքով, այլ Փրկչի և առաքելոց կենդանի խօսքով—քարոզութեամբ, որ սուրբ Գրոց գրի առնուիլը կատարուեցաւ յետոյ, երբ «արդէն Եկեղեցին կազմակերպուած էր, իբրև կազմակերպութիւն, որ սուրբ Գիրքը ազդեցութիւն չէ ունեցել նորա կազմուելու վերայ և որ նոցա մէջ (Ս. Գրոց) եկեղեցին յիշատակուում է իբրև արդէն գոյութիւն ունեցող առարկայ, որ նոր Ուխտի սուրբ Գրոց հաւաքածուն կազմուեցաւ գրեթէ մի դար ուշ եկեղեցու հիմնարկութիւնից յետոյ, սորա հեղինակութեամբ, որ ղեկավարուում էր Ս. Գրոց ցանկի կազմութեան մէջ և աւանդութեամբ, այնպէս որ Ս. գիրքը, կարծես, նախնական եկեղեցւոյ սուրբ աւանդութեան ձուլածոյ կապարն է և որ սուրբ Գրոց ճշմարիտ բացատրութիւնը յատուկ է միայն եկեղեցւոյն, որ պէտք է կոտորէր այն համաձայն իւր աւանդութեան, իբրև պահապան իւր բանաւոր աւանդից։ Ուստի և աղբիւր հաւատոյ անհրաժեշտ է ճանաչել ոչ միայն Ս. Գիրքն, այլ և աւանդութիւնը։ «Ս. Գրքն և անհրաժեշտ է պէտք է անընդհատաբար մեծանց լրացնել և արագել և եկեղեցու սրբազան պարտքն է հսկել, որ ոչ առա-

ջինը ենթարկուի սխալ կամուր որ բացատրութեան և ոչ երկ-
 րորդը խեղաթիւրուի և չարագործութեան առիթ տայ: Հռոմ-
 մայ եկեղեցու Ս. աւանդութիւնն ի չարը գործ դնելը ստիպեց
 Գերմանիոյ եկեղեցական յեղափոխիչներին Բաւարիոյ Հրաժարո-
 չեանէն և Ֆրանկոնիայի առաջնորդներէն Լեյպցիգ և Զա-
 րա- Զալցբուրգի Կաթոլիկ Ս. Գրոց և աւանդութեան մէջ), խզեց իւր կապը
 նախնական եկեղեցու հետ, թողեց նորա պատմական հիմքն ու
 իւր տունը կախած թողեց օգի մէջ, ենթարկուած ամեն հող-
 մի կամուր շարժման: Եւ այս նորանիցն է, որ աւանդու-
 թեան մերժմամբ ոչնչացաւ և եկեղեցու հեղինակութիւնն,
 եկեղեցու, որ միայն պահպանէ և մեկնիչն է յայանուած
 ճշմարտութեան: Իրաւ է յեղափոխիչները կամեցան առաջն
 առնել կամայականութեան, նոքա շարագործին հաւատոյ դա-
 ւանութիւն և հանգանակի զիրք բայց ինչ հիման վերայ կա-
 րող էին նոքա յետագայ սերունդից պահանջել յարգանք դէպի
 իրանց այդ հանգանակական գրքերը, քանի որ իրանք զլացած
 էին իրանց յարգանքը դէպի քրիստոնէական հնութեան հեղի-
 նակութիւնն և ժողովների կանոնական որոշումները: Ուստի
 և հետեաներն ու բանապաշտները մերժեցին յեղափոխիչնե-
 րի հեղինակութիւնն և իրանց մոլորութիւնքը պաշտպանելու
 համար հիմնում էին նրանց Ս. Գրոց վերայ, տալով սորա գրուա-
 ծոց իրանց կամայական բացատրութիւնը. միթէ միւսնոյն ծաղ-
 կից մեղուն մեղը և սարգը թոյն չեն քաղում: Ուստի յեղա-
 փոխիչները յաւիտեանական կեանքի ոյժ էին քաղում, այն աղ-
 բիւրից նոցա յետագայ սերունդները իրանց մոլորութեանց
 հիմքը քաղեցին, այս չնախատեսան և գուցէ չէին էլ կարող
 նախատեսանել յեղափոխիչները: Բացի սրանից Ս. եկեղեցւոյ
 աւանդութեան մերժմամբ Ս. Գրոցն ու միայն Դաւթիային Դաւթի
 առնչական հաւայացութեան և Բաւարացութեան յանձնաւորաց, այլ և
 նորա բնադրութեան և դաւանանքին: Յեղափոխիչների վատ

օրինակին հետեւելով, առաւելապէս Լուտերի, որ տարակուսանք յայտնեց Ս. Յակոբոս Առաքելի թղթոյ իսկութեան մասին, յաջորդ սերունդները քննութեան սուր դանակով կտրեցին սուրբ Գրքից այն ամենն, որոյ ստուգութիւնը իբրեւ թէ նոցա կարծիքական—պատմական քննադատութեան կասկածելի իրեւեցաւ և անհասանելի նոցա լուսաւոր մոգին (?), քրննադատեցին և մասամբ խեղաթիւրեցին կենաց խօսքը, մինչև իսկ այն պատմական իրողութիւնը, որոնք վերաբերում էին մեր փրկութեան տնօրէնութեան, առասպել համարեցին: Իրաւ է այս ամենն առաջ բերեց մեծ հոգեւոր պատերազմ, որ հաւասարակշռեց կարծես չարիքը բարեաց հետ. բայց և այնպէս յոյժ ցաւով և ամօխահար էր այն անհասարկութիւնը, կարողանաւ է այնպէս ընդարձակ արձագանք յգլխէ բաղառական եկեղեցւոյ մէջ: Այսպէս նոյն տան մէջ, որ կանգնեց բողոքականութիւնը, կողք կողքի ապրում են եւ ջերմեռանդ հաւատն եւ կոտորեալ անհաւատութիւնը և երկուսն էլ հաւաստիացնում են որ տան օրինաւոր բնակիչներն են:

Երկրորդ գլխի վերնագիրն է «Եկեղեցի և Աստատաշարայրութիւն»: Այստեղ հեղինակը նկարագրելով մի առաքել, ընդհանրական և արատելական եկեղեցւոյ ճշգրիտ պատկերը, գտնում է, որ նորա գծերը կաթոլիկ եկեղեցուն մէջ խեղաթիւրւած են իսկ ըողորմականի մէջ նշանաւոր կերպով անհէփապա՝ Մինչդեռ հռովմէական քաթոլիկութիւնը շատ սահմանափակում է եկեղեցւոյ գաղափարի սահմանները, բողոքականութիւնն այնքան ընդարձակում է այն, որ եկեղեցւոյ գաղափարը բոլորովին վերանում է: Բողոքականաց Ազգայնաբարձր դասնագիրով ճշմարիտ եկեղեցին երկու նշան պիտի ունենայ. նախ ճշմարիտ քարոզութիւն աւետարանի և երկրորդ սորան համեմատ մատակարարումն սուրբ խորհրդոց: Բայց ո՞վ պէտք է վճռէ, թէ երկուսն էլ օրինաւորապէս կատարւում են, հարցնում է հեղինակը՝ այնպիսի ստուգող չկայ և ամենայն ինչ թողած է անձնականութեան: Եթէ ընդհանուր կազմուածքի մէջ առաջինը (քարոզը) ընդունելու լինինք իբրեւ շունչ և երկրորդն (սխալ հուրդներ-

յր) իբրեւ սրտի բաղիւումն — դեռ դռքա երկուսն էլ չեն կարող երաշխաւորել ըստ կազմուածքի ամբողջութեան և առողջութեան որովհետեւ դոցա գոյութեան ժամանակ էլ կազմուածքի այս կամ այն անգամը կարող է խեղաթիւրած լինել կամ թուլացած ուստի և կազմուածքի ամբողջութիւնը խանգարուած է: Բայց ուր իրականութիւնը բաւարարութիւն չէ ապիս, մարդիկ ձգտում են դէպի իդէալական աշխարհն՝ անտեսանելին. այսպէս էլ բողբականները դիմում են դէպի վարդապետութիւնը անտեսանելի եկեղեցու, որ Աստուծոյ միայն տեսանելի է, իբրեւ ժողով ճշմարիտ և սուրբ քրիստոնէից: Բայց անտեսանելի եկեղեցին չպէտք է գոյութիւն ունենայ արտաքին կապի տեսանելի եկեղեցու հետ: այլ պէտք է սրան թափանցէ և սրբագործէ: Եւ յայնչեպէս իրականութեան վարդապետութիւնը ընդհանուր քահանայութեան մասին, չէ կարող վարձատրել նրան այն վնասի համար, որ կրեց եկեղեցական նոյնիւնութիւնն ոչնչացնելով, ստուծ է յորգելի հեղինակը, նոյնիւնութիւնն ամենեւին մարդկային կտրագործութիւն չէ, այլ անուուածային հաստատութիւն է, նախնական քրիստոնէական եկեղեցին հոսարակաց քահանայութեան մօտին գաղափար չունէր և շատ հեռու էր հոգեւոր հովիւներից լսկ հաւատարմութեամբ համարելուց: Եղեքապետութեան ջնջուելը, Բողոքականութեան եկեղեցին անհետացաւ հօտի մէջ: Եւ յայնչեպէս իրականութեան վարդապետութիւնը ոչ արդիւնաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ եւ աստուածապաշտութեան վերայ: Աինչպէս արեւելեան եկեղեցեաց աստուածապաշտութիւնն ոչ միայն ուսուցանում է ժողովրդեան ճշմարիտ վարդապետութիւնն, այլ եւ ղգալի կերպով ցուցանում է նրան վրկութեան գործի բոլոր գէպքերը ժամանակագրական կտրքով և իւր հարուստ ժամակարգութիւնով մեծ ուղաւորութիւն է գործում բողոքականութեան մէջ մինչեւ իսկ պատարագի սուրբ խորհրդի կատարումն չէ կազմում ամեն տօն և կիրակի օրերի աստուածապաշտութեան կենդանւոր: Ընդհանուր աղօթքն ու սուրբ գրոց

Հայեցուածքը նոյն իսկ ամենամեծ եկեղեցական խորհրդի մասին, այն է Ս. պատարագի խորհրդի, տարբերուում է նախկին քրիստոնէից հայեցուածքից, նա Ս. պատարագը ղոհ չէ համարում, մինչդեռ նա իսկապէս զոհ է։ Ապա խօսում է խոստովանութեան և ապաշխարութեան մասին ասելով, որ բողոքականութիւնը չէ մերժում խոստովանութիւնն քահանայի առաջ, բայց այս կամայ թողած լինելով ներկայ բողոքականն և ոչինչ գիտէ, թէ իւր եկեղեցին ընդունում է խոստովանութեան այդ ձևը։ Այստեղ նա մեծ կշիռ տալիս է բողոքական եկեղեցւոյ ընդունած վարդապետութեան, թէ հաւատով միայն կեցցես։ Յարգելի հեղինակն այդ վարդապետութիւնն բողոքական եկեղեցւոյ ճանաչելով հիմնաւոր և նորա զարգը— մոռանում է, որ դրանով ինքն իրան հակասում է, առաջիկայ գլուխներում պաշտպանելով արեւելեան եկեղեցեաց ընդունածներն՝ այն է սրբոց բարեխօսութիւնն, եկեղեցւոյ աղօթքը ննջեցելոց և ապաշխարողաց համար, քահանայի իշխանութիւնը մեղքերը թողնելու, ծոմ, պահեցողութիւն և այլն, որոնք բողոքականը մերժում է և չէ ընդունում, հէնց վերոյիշեալ—հաստատ յայն կեցէ— վարդապետութեան հիման վերայ, որով բողոքականն ինքն իրան անմիջապէս քրիստոսի հետ յարաբերութեան մէջ է համարում և որեւէ միջնորդութեան անկարօտ։

Հինգերորդ գլխում խօսում է հեղինակը սրբոց մասին, աղօթք վասն հանգուցելոց, յարգումն և աղօթք սրբոց. յարգումն ս. պատկերների և մասանց։ Բողոքական եկեղեցին քանդել է կամուրջն, որ տանում է պատերազմող եկեղեցուց դէպի յաղթական եկեղեցին, նա զրկում է հանգուցելոց հոգին այն մեծ շնորհքից, որ է եկեղեցու աղօթքը նոցա սրբագործուելու համար. իսկ կենդանի մնացողներին զրկում է այն միսթարութիւններից, որոնք պատճառում են նրանց աղօթողների խորքից ծագած զգացմունքները։ Իսկ բողոքականաց հա-

յեցուածքը՝ թէ հանգուցելոյ վիճակն մշտապէս որոշուում է նորա մահուան թուլէին, ուստի և աղօթքը նորա համար աւելորդ է, ամենևին հիմք չէ գտնում սուրբ Գրոց մէջ, այլ և հակառակ է նախնական եկեղեցւոյ հայեացքներին ու ըստ էութեան էլ անպաշտպանելի, որովհետեւ աւազակի հաւատոյ օրինակն (որոյ վերայ հիմնուում են բողոքականք) հասարակութեանց ներկայ վիճակի մէջ շատ հագուազիւտ դէպքերին վերաբերելի է և հոգին հանգուցելոյ թէկուզ մարմնոյ բաժանվելու վերջին թուլէն եւ հաւատայ, այնու ամենայնիւ նառնի կատարելիք սրբագործուելու համար ապագայ կեանքում։ Ընդունենք, ասում է հեղինակն, որ հանգուցելոյ հոգին յիրաւի չէ կարօտում մեր աղօթքին։ Բայց ի՞նչ վնաս կարող է առաջ գալ մեր միջնորդութիւնից, բայց յեղափոխները մերժելով նախնական եկեղեցու այդ վարդապետութիւնն զրկեցին մեզ բողոքականներիս շատ մխիթարութիւններից։ Որքա՞ն մխիթարական են արեւելեան եկեղեցեաց սովորութիւնքը կենդանի մնացողների սրտերի համար։

Առ այս սխալ է և այն, ասում է հեղինակն, որ Առաքելական թղթոց մէջ չկայ յիշատակութիւն սրբոց միջնորդութեան մասին։ Նա առաջ է բերում առաջին Կորնթ. գլ. ԺԵ, 29 և եբր. ԺԲ. 22—23։ Մանաւանդ գայթակղեցուցիչ է երևում բողոքական հասկացողութեան և հայեցուածքի համար մասանց և պատկերներին տրուած յարգանքը։ Բայց յայտնի բան է այստեղ մեծ կշիռ ունին հովիւների իմաստութիւնն ու արթնութիւնն, որ գործը կռապաշտութեան և վայրենի պատկերամարտութեան չհասնի։ Արեւելեան եկեղեցեաց վարդապետութիւնն այս մասին ծայրայեղութեանց միջին տեղն է բռնում։ Վերաբերութեամբ մասանց յարգանքի և նոցանից կատարուած հրաշալի բժշկութեանց, հեղինակը զարմանում է բողոքականաց անհետեւողականութեան վերայ այդ մասին։ Եթէ բողոքականն, ասում է հեղինակը, հաւատարիմ իւր հայեցուածքին, հաստատուն է նորա վերայ, թէ ինքը չէ ընդունում այն ինչ որ Ս. Գրոց մէջ չկայ, ուրեմն և չպիտի մերժէ

այն, որոյ մասին վկայում է Ս. Գիլքը և որոյ իրական օրինակները ցոյց է տալիս այստեղ հեղինակը և մատնացոյց է լինում Զորորդ. Թագ. ԺԳ. 21 և Գործ. Առ. Ե. 15 և ԺԹ 12 վերայ:

Վեցերորդ գլխում հեղինակը խօսում է պահոց և կրօնա-
ւորութեան վերայ:

Եկեղեցական յեղափոխիչները բոլորովին չմերժեցին պահքը, միայն նրան կամաւոր ճանաչեցին, որոյ հետեանքն այն եղաւ որ ներկայումս ոչ մի բողոքական կարեւոր չէ համարում կատարելու եկեղեցու այդ օգտաւէտ կարգադրութիւնը: Պահքը վարժեցնում է քրիստոնէին հեշտութեամբ հրաժարուելու մարմնաւոր բաւականութիւններից և մարմինը հոգուն հնազանդեցնել սովորցնում է: Եթէ եկեղեցին, կարեւոր է համարել նշանաւոր տօների տօնախմբութիւնն աւելի հանդիսաւոր անելու համար յաջս հաւատացելոց, կարգել պահք, որով նոքա նախապատրաստուէին հոգեպէս այդ տօների համար, ոչ մի անգամ եկեղեցւոյ իրաւունք չունի շեղուելու այդ կարգադրութիւնից: Որովհետեւ պահքը նշանակած է բոլոր եկեղեցիներից, նաեւ վերջանալ կարող է միայն եկեղեցու որոշմամբ, իսկ իւրաքանչիւր անգամ անձամբ իրան եկեղեցու կարգադրութիւնից ազատ կացուցանելու իրաւունք չունի:

Յեղափոխիչներն ամենեւին մերժեցին ճգնաւորութիւնն ու վանական կեանքը: Նոքա չկարողացան հասկանալ այն հոգեբանական հիմունքն, որից ծագեցաւ վանական կեանքը և որ շատ խորը արմատներ ձգած է մարդկային սրտի մէջ և այս արգելուած ձգտումն նոյն իսկ բողոքական եկեղեցու մէջ նորից ոյժ և զօրութիւն ստացաւ: Այստեղ այդ հոգեկան պահանջը յայտնուեցաւ բարեպաշտօնէութիւն (Πietismus) անուամբ, որ հեռու չէ մի տեսակ ճգնաւորութիւնից: Բարեպաշտօնէից հասարակութեան ծագումն միայն հետեանք է բողոքականութեան, վանքերը փակելից յետ, ոչ մի առանձին հոգեկան ձգտման ընթացք չտալուն, այլ միայն եկեղեցու հասարակա-

կան կարիքների մասին հոգալու, և այսօր բարեպաշտօնէից ընկերութիւնը օր առօր հեռանալով բողոքական եկեղեցուց մօտիկ է իւր գաղտնի ժողովներով առանձին աղանդ կազմելուն:

Բողոքական եկեղեցիներից մանաւանդ ունգղիականի մէջ տեսնուում է ձգտումն վերականգնելու, բողոքականութեամբ անհետացած, հին եկեղեցական կրօնական կեանքի ձեւերն, այն է ծէսերն ու նախկին սրբագործութիւնք: Վերջին ժամանակ ծագեցաւ այստեղ միտք վերականգնելու կուսակրօն եկեղեցականութեան դասը և այս գաղափարին պաշտպան կանգնեցաւ բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին յայտնի անգլիացի աստուածաբան — մատենագիր Ֆարրարը (կեանք Յ. Քրիստոսի, Պօղոս Առաքելոյ և այլ երկից հեղինակը): Նա առաջարկեց վերականգնել անգղիական եկեղեցում կրօնաւորական կարգեր երեք խոստումներով — այն պահանջելով աղքատութեան ողջ փոհհրկութեան և հնազանդութեան ուխտը: Նորա կարծիքով այս է ամենարդիւնատւոր միջոցը ներկայ եկեղեցու (հաւատացելոց) վերքերը բուժելու և ժողովրդեան ստորին դասը վերադարձնելու համար կրկին նորա գոգը: Քահանայ Շարտը Սաուդէմպտոնում աւելի ընդարձակեց ու բացատրեց Ֆարրարի առաջարկութիւնն և մինչև անգամ առաջարկեց նորակազմելի կրօնական կարգը կոչել յանուն Սուրբ Յովովբայ: Պետական եկեղեցու եպիսկոպոսները հակառակեցին այս առաջարկութեան, իսկ Վեստմոնսթերի արքեպիսկոպոսը առանձին շրջաբերականով անուանեց այս առաջարկութիւնը նշանաւոր և յայտնեց այն կարծիքը, թէ նրա իրագործութիւնից կարող է շատ օգուտ առաջ գալ: Լինկոլնի եպիսկոպոսն, որ իւր չափազանց ծիսադիմութեան համար պատժի անգամ ենթարկուեցաւ, ջերմ պաշտպան հանդիսացաւ այս առաջարկութեան և ոչ մի հեղինակութիւն ունեցող ձայն չլսուեցաւ նորա դէմ: Ընդհանուր կարծիք է, որ կուսակրօն եկեղեցական դասը աւելի յարմարութիւն ունի բաւարարութիւն տալու ժողովրդի բազմութեան կրօնական —

բարոյական պիտոյքներին, քան ընտանեաց տէր եկեղեցականները, այն ժողովրդեան, որոյ մեծ մասն այժմ այգպիսի գործիչների բացակայութեան պատճառով, գտանուում է եկեղեցու գաւթից դուրս և ուսար է դառնում զանազան ալանդաւորների մոլար վարդապետութեան:

Քրիստոնէական եկեղեցի առանց նուիրապետութեան անհասկանալի հաստատութիւն է: Ոչ առաքելոց և ոչ էլ նորանից յետոյ այսպիսի եկեղեցի եղած չէ: Քանի որ քրիստոնէական եկեղեցին մի հոգեւոր աստուածային հաստատութիւն է, նա առանց նուիրապետութեան անբեւակայելի է, որոյ միջնորդութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը ծաւալում է նորա անդամների վերայ եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդների մատակարարութեամբ: Այնքան հեռու է քրիստոնէական եկեղեցին աշխարհային հաստատութիւն լինելից, որքան անմահ հոգին տարբերուում է անցաւոր մարմնից, աշխարհս անցաւոր է, բայց քրիստոնէական եկեղեցին շարունակուում է և միշտ (յաղթական եկեղեցի): Աշխարհիս երեսին քրիստոնէական եկեղեցին այնպէս է, ինչպէս անմահ հոգին ժամանակաւորապէս բնակում է մարմնոյ մէջ: Քրիստոնէական եկեղեցին այս աշխարհիս հաստատութիւն չէ, նորա հիմքն ինքն Քրիստոս Աստուած է, որ իւր ընտրելոց միջնորդութեամբ կառավարում է նրան: Այսպէս էր առաքելոց ժամանակ, նոյնն եղաւ և նոցա յաջորդների ժամանակ, որոնք ձեռնադրութեամբ միմեանց հաղորդում էին Աստուծոյ շնորհքն նորոք Ս. եկեղեցին կառավարելու համար: Նախկին դարերում մինչև իսկ քրիստոնեայ հասարակութեանց նիւթականն կառավարելու և հոգալու համար ընտրուում էին նուիրապետութեան պատկանող անձինք (սարկաւագունք): Եկեղեցին Փրկիչ Քրիստոսին է, որոյ թագաւորութիւնը այս աշխարհից չէ: Ուստի և երբ քրիստոնէական եկեղեցին աշխարհականացաւ, նա կորցնում է իւր աստուածային հաստատութիւն լինելու յատկութիւնն և դառ-

նուժ է մի քողոքական հաստատութիւն և սերտութեամբ կապուելով աշխարհիս հետ դառնում է գործիք մարմնաւոր իշխանութեան: Հէնց այս կէտը՝ բողոքական յեղափոխիչներն աչքից փախցրին և աշխարհականացած քաթողիկ եկեղեցուց անջատուելով, փոխանակ հոգւոյ և ճշմարտութեան զօրութեան դիմելու իրանց յեղափոխական գործն առաջ տանելու համար և նախնական եկեղեցեաց օրինակին հետեւելու, յենուեցան իրանց ժամանակի մարմնաւոր իշխանաց ոյժի և պաշտպանութեան վերայ և հիմնեցին մի եկեղեցի, որ աշխարհի է, որ պետութեան է, անկախ հոգւոր հաստատութիւն չէ: Քրիստոնէական եկեղեցու կապն աշխարհիս հետ ինքն Փրկիչն որոշեց «Տուք զկայսերն կայսեր, խօրքով՝ այսինքն ինչ որ մարմնաւոր է, մարմնաւոր իշխանութեանն է. իսկ հոգին Աստուծոյ է, ուստի և Ս. եկեղեցին որ աստուածային է, անկախ հիմնարկութիւն է, որ ունի իւր կառավարիչն աշխարհիս վերայ Աստուծոյ շնորհիւ ընտրած նուիրապետութիւնը: Այս հաստատութեան պակասութիւնը զգացուում է ներկայումս բողոքական եկեղեցու մէջ, որ սկսում է ձգտիլ մի նոր յեղափոխութեան, այն է ձեւակերպուելու ըստ նախնական քրիստոնէական եկեղեցեաց: Այս խլրտումն աւելի երևում է անգղիական եկեղեցու մէջ:

Եօթնասուէն թուականների սկզբներում երբ կրօնական շարժողութիւն ընկաւ բոլոր Եւրոպայի մէջ, երբ նոյն իսկ Քաթողիկ եկեղեցում բաժանումն ծագեցաւ պապի անսխալականութիւնն ընդունելու կամ չընդունելու առթիւ, երբ կրօնական պատերազմ սկսուեցաւ Գերմանիոյ արքունիքի և Վատիկանի մէջ, Անգղիայում երևեցաւ ձգտումն Կաթողիկ եկեղեցու հետ միանալու մասին, որի առաջ առնուեցաւ Կոմս Շաֆսթրիւրիի կազմած մեծ ժողովի ջանքով, իսկ Ամբրիկայում մեծ Սիւնհոգոս կազմուեցաւ ամերիկայի եպիսկոպոսների, որ սկսաւ յարաբերութիւն ունենալ յունական եկեղեցու հետ և մի տեսակ միութիւն եկեղեցեաց կազմելու ձգտումն ցոյց տուեց: Այս միջոցին այդ Սիւնհոգոսը մինչև իսկ մեր հանգուցեալ եր-

ջանկայիշատակ Գէորգ Կաթողիկոսին գիմեց, խնդրելով որ բա-
երհաճի Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան անգամոց՝ Հայ կա-
թողիկոսների, պատրիարքների, մետրապօլիտների, արքեպիսկո-
պոսների, եպիսկոպոսների ցանկն ուղարկել, որպէս զի, երեւի,
նոցա հետ յարաբերութիւն սկսուի։ Այս գրութիւնը ստացուել
է Ս. Էջմիածնում 28 ին օգոստոսի 1873 թ.։ Բողոքական եկե-
ղեցեաց վերոյիշեալ ձգտման միջոցին, կազմակերպուելու հա-
մար ըստ նախնական քրիստոնէական եկեղեցեաց, շատ օգուա-
ւէտ կարող էր լինել նոցա Հայ եկեղեցու ուսումնասիրութիւ-
նը, Հայ եկեղեցու, որ աւելի քան որեւէ այլ քրիստոնեայ եկե-
ղեցի պահպանել է նախկին քրիստոնէական եկեղեցւոյ կերպ-
րանքը թէ ըստ վարդապետութեան և թէ ըստ աւանդու-
թեանց։

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Անցեալ Հոկտեմբերի Արարատի համարում երկու խօսք ասա-
ցինք Ս. Աթուռոյս ձեմարանի պահպանութեան մասին, որոյ բո-
լոր բեռն ընկնում է Մայր Աթուռոյս աղքատիկ գանձարանի
վերայ, մինչդեռ այդ ձեմարանից Հայ ազգը մեծամեծ ակնկա-
լութիւնք ունի, սպասելով նորանից ընտիր ուսումնական և
քարոզիչ եկեղեցականք։ Վերոյիշեալ յօդուածում մենք յայտ-
նեցինք, որ իրաւանց հետ միշտ սերտութեամբ կապուած են և
պարտականութիւնք ուստի և Հայ ազգի վերայ ձեմարանից
ընտիր եկեղեցականներ ստանալու իրաւունքի հետ կայ և պար-
տականութիւն հոգալու գէթ կիսով չափ նոյն ձեմարանի նիւ-
թական միջոցները։ Մենք մինչև անգամ ցոյց էինք տուել,
թէ ինչ եղանակներով Հայ հասարակութիւնք և հարուստ ան-
հատներ կարող էին օգնել ձեմարանի պահպանութեան։ Այս
մասին ծանրութեամբ և հեռատեսութեամբ խորհելն ազգի
ամենամեծ պարտականութիւնն է, նախ այն պատճառով, որ